

Опубліковано: Актуальні питання розвитку філологічних наук у XXI столітті: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 25-26 березня 2016 року. – Одеса: Півднюукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2016. – С. 13-16. – 0,3 др.а.

Ірина Магрицька,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедр української мови та літератури
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля (Луганськ)

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ НА САМОТОТОЖНІСТЬ УКРАЇНСТВА В ОЦІНЦІ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Діяльність Юрія Шевельова на ниві закордонної україністики – неоціненна. Головним завданням цього вченого було піднесення гідності та авторитету української науки, збереження неперервності її розвитку і сприяння подальшому її поступові.

У своїй доповіді на урочистих зборах Української Вільної Академії Наук 1962 року він як її президент наголосив на головному обов'язку Академії: «Наша відповідальність перед нашою старою батьківщиною – Україною. Наш обов'язок – говорити тут те, чого там (в Україні. – *І. М.*) сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там запопадливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою роль там» (цит. за: [4, с. 15]).

Саме тому Ю. Шевельов прагнув якнайповніше зберегти й оприлюднити спадщину славетних українських мовознавців (О. Потебні, В. Сімовича, К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило та ін.), а дослідження їхніх праць посіло чільне місце у творчому доробку цього вченого.

Із Потебнею Шевельова єднало багато обставин, і не лише біографічного та наукового характеру.

Відомо, що обидва вони здобули філологічну освіту, а потім і викладали в Харківському університеті. Обидва цікавилися етимологією, діалектологією, лінгвофілософією, історичним синтаксисом і фонологією української та інших слов'янських мов [3] і були високоерудованими й геніальними особистостями. Обидва були чесними й неупередженими лінгвістами, оскільки аналізували мовні факти на

широкому історико-географічному тлі, були об'єктивними в їх оцінці. Саме це й дозволило їм стати славістами світового масштабу.

Так, Потебня у своїй ділянці був піонером не тільки в українському, а й слов'янському мовознавстві, а його праця з історичного синтаксису та фонетики й досі не має рівних у загальнославистичній літературі [11, с. 9; 8, с. 57]. Монографію Шевельова «Передісторія слов'янських мов: історична фонологія праслов'янської мови» («A Prehistory of Slavic» 1964, 1965) відомий американський славіст Г. Бірнбаум назвав кращим сучасним дослідженням загальнослов'янської філології [11]; Люндський університет (Швеція) з нагоди 75-річчя Ю. Шевельова надав йому почесний докторат і вручив диплом, яким високо оцінив його як науковця: «В майбутні десятиліття славістика не зможе обійтися без праць Шевельова» [7, с. 446]; а шевельовську «Історичну фонологію української мови» німецький учений Ульріх Шваєр назвав «обов'язковим твором для всієї міжнародної славістики» [там само, с. 444].

О. Забужко зауважує, що спорідненість цих двох мовознавців має ще й глибоке світоглядне коріння: обоє вони були «науковцями чужих імперій» з невиводною ціложиттєвою амбіцією «працювати на рідному полі» – хоч творити українську літературу на еміграції, хоч перекладати забороненою українською Гомерову «Одіссею» [2, с. 185]. Тому-то й ставився Шевельов до Потебні так «особисто-перечулено <...>, з любов'ю і болем» [там само], тому й вибрав він свідомо ту «рольову модель, на яку взувався і якою потай себе порівнював» [там само], тому й виводить він свій науковий родовід (хай і неявно, скромними підказуючими натяками) саме від Потебні [там само, с. 48].

За свідченням Ю. Шевельова, скритою пружиною всієї діяльності Потебні було його «українство»; через Олену Курило – ученицю Олександра Опанасовича – воно передалось і йому особисто, адже під впливом цієї вченої він формувався як лінгвіст [11, с. 67].

Зваживши на наведені факти, бачимо чітку паралель між цими двома великими харківцями, яка «виростає в понадстолітню трагічну парадигму української колоніальної науки: Потебня – Курило – Шевельов... Затоплена Атлантида, над якою на поверхні – сталінсько-білодідівська «контора» радянського мовознавства» [2, с. 48].

На нашу думку, саме українофільство, запрограмованість на україніку як увагу до всього, що стосується України, її мови, культури, мистецтва, історії (цими рисами наділяє Ю. Шевельова І. Муромцев [4, с. 21]), єднає Потебню і Шевельова і ставить їх в один ряд зі знаковими постатями в історії української культури і науки.

Немає сумніву, що українське мовознавство і в XIX, й у XX ст. торувало собі шлях у нелегких умовах. Потебня хоч і «викладав в університеті, але в умовах постійних

доносів (якими уславився його колега Безсонов) і без живого контакту з українськими студентами, без змоги давати спеціальні українські курси. Тож не дивно, що його учні були переважно росіяни і розвивали більше філософську сторону науки Потебні, ніж проблеми українського мовознавства» [11, с. 10]. Цю приховану трагедію великого вченого Ю. Шевельов намагатиметься розкрити в одній зі своїх статей [9].

Шевельов, який став українцем не за голосом крові (його батьки – німці), а за свідомим громадянським вибором (під впливом українських визвольних змагань), жодного разу не змінив свого вибору – ні в часи харківських репресій 30-х, ні в часи німецької окупації, ні в роки еміграції. Своїми сміливими науковими розвідками він ущент руйнував радянський офіційний догмат про «колиску трьох братніх мов», чим зажив для себе слави «українського буржуазного націоналіста» і статусу персони нон грата в СРСР на довгі роки, а для своїх праць – довгої заборони і замовчування. І в нас немає жодного сумніву в об'єктивності та справедливості висновку Ю. Шевельова про самого себе: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови» [7, с. 448].

Наукова спадщина О. Потебні була об'єктом уваги багатьох дослідників. Однак Шевельов – чи не єдиний із його послідовників, хто з особливою пильністю проаналізував його лінгвофілософські погляди. Сьогодні – в час, коли українське суспільство переживає кризу власної культури, ментальності, естетичних цінностей, національної свідомості, думки обох філологів з цього питання набувають неабиякої актуальності.

Розглянемо кілька доступних українському читачеві розвідок Ю. Шевельова, у яких він оцінює світоглядні орієнтири свого славетного вчителя, його погляд на свою та свого народу самототожність.

Стаття «Олександр Потебня і українське питання (спроба реконструкції цілісного образу науковця)» є передмовою до впорядкованої ним же книги «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація (статті і фрагменти)» [5], виданої 1992 року в Нью-Йорку. Шевельов зосереджує тут увагу: а) на своєрідній «трилогії», яку складають стаття Потебні «Язык и народность» і дві незакінчені нариси до неї («О национализме» і «Общий литературный язык и местные наречия») – її він аналізує в контексті проблеми «мова та її зв'язок з мовним середовищем»; б) на рецензії Потебні на збірник Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», яка «конспіративно заховала» в собі міркування вченого про мову і народність; в) на листі до Олени Штейн (1887), у якому Потебня досліджує вплив двомовності на розвиток дітей (причому дві останні праці, ніким до нього не помічені, Шевельов аналізує більш докладно – як більш

автентичні, бо «Язык и народность» викликають у нього підозри на можливість редакторських правок уже по смерті Потебні).

Отож, потебнянські ідеї про націоналізм і його зв'язок із проблемою збереження народності / мови Шевельов у цій своїй передмові зводить до кількох основних положень.

Перше. Кожна народність тримається на вродженому націоналізмі, який не має потреби всотувати або поглинати інші народності з їхніми націоналізмами (с. 10). Коли якась народність розчиняється в іншій, це збіднює се людство, а отже, й народність-переможця; найбільш згубні наслідки матиме народність денационалізована – на неї чекають страждання, економічна та інтелектуальна залежність (с. 11). Те, що стосується народності, лишається в силі і для мови.

Шевельов відзначає, що Потебня не проти запозичень від інших народів, лишень би вони не були накинуті силоміць.

Разом із Потебнею Шевельов піддає нищівній критиці різних перекидьків на російський бік, як і загалом засуджує явище ренегатства й відступництва, характерне для України, і робить висновок про те, що денационалізація є наслідком моральної хвороби, спідлення суспільства, відсутності національного виховання, втрати зв'язку між поколіннями і заміною його зв'язком з іншими.

Зваживши на жорсткі цензурні умови в царській Росії, за яких доводилось працювати авторові аналізованих праць, Шевельов припускає, що Потебня вбачав (це читається між його рядків) надмірний зріст числа українців-відступників на російський бік дуже шкідливим, адже воно є не наслідком природних міжнаціональних взаємин, а результатом насильницьких дій ззовні.

Друге. Початкова школа, за Потебнею, має бути рідномовною. Він картає чужомовну школу і всяку освіту, базовану на багатомовності змалечку, бо вона є для свідомості учнів своєрідним палімпсестом і дає «ідіотські» результати, а щодо українців він пише: «Страны, в которых... связь единства между сословиями разорвана, как в Малороссии, в некоторых отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя»; Шевельов уточнює, що під «другими» Потебня явно має на думці росіян (с. 12). У цій тезі він не погоджується з учителем, дорікаючи йому, що попри те, що вдома в дитинстві він говорив українською, у школі навчався польською, а російську вивчав як предмет, а очевидно, у школі ж засвоїв іще кілька іноземних мов, усе ж не мав «ідіотського» результату освіти. Шевельов розуміє, що психологічна мотивація міркувань Потебні про монологістичну освіту зумовлена його бажанням зберегти українську мову й відгородити її від агресивнішої й більш престижної мови, але він сам іншої думки, коли наводить приклад зі США, де мови національних меншин охороняють

від «всепереможної» англійської шляхом запровадження у школі двомовності (Дозволимо собі тут не зовсім погодитися з шанованим Ю. Шевельовим, адже, на наш погляд, вивчення кількох мов у молодшій школі не йде на шкоду першій (рідній) мові лише в разі, коли друга / другі мови є структурно відмінними від неї, а не подібними, як у випадку з українською та російською).

Шевельов висновує: «Його оцінка багатомовної освіти цілковито узгоджується з його загальним уявленням про націоналізм, денационалізацію, а ще далі – про природу людської мови взагалі, тобто з його філософськими поглядами, які склалися під впливом Гумбольдта й Штайнталя» (с. 13).

Третє. Двомовність має згубний вплив на певні види розумової активності. Шевельов робить припущення, що це було проблемою й для самого Потебні: усі його філософські твори написані російською мовою, а коли справа торкнулась поезії (перекладу «Одісеї»), то він вибрав рідну, українську, хоч і не міг не усвідомлювати, що цим утрачає шанси на публікацію.

З метою пояснити непереконливе зацікавлення Потебні питаннями мови і народності – темою, що його неабияк хвилювала, Шевельов наводить фрагменти його автобіографічного листа до Адольфа Патери (1886), який Потебня починає з наголосу на українському корінні й доводить, що саме українська мова визначила його наукові уподобання: «По происхождению с отцовской и материнской сторон я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права российского дворянства»; «В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски»; «В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства»; а закінчує цей лист він такою заявою: «Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, был малорусский язык и малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны, и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою» (с. 15).

Далі у своїй статті Ю. Шевельов спиняється на окремих фактах біографії О. Потебні (с. 15-28), які, на його думку, мали вплив на еволюцію його поглядів у національному питанні, і робить висновок про відчутну різницю в поведінці Потебня до і після трагічних для нього 1863-1864 років. Якщо в молоді роки це був палкий, діяльний поборник українського національного відродження, то трагічні події (як-от: загибель братів, розгром польського повстання, принизливі допити в поліції та «виховні бесіди» в

чиновницьких кабінетах, суттєве обмеження українського книговидання і взагалі наступ імперської реакції) завдали душевної травми молодому вченому. Сподівання на відродження українства розвіялися, у його душі запанував песимізм, розчарування, самотність. І все ж, навіть за цих умов О. Потебня ніколи не зрікався ні свого народу, ні своєї мови, завжди обстоював їх право на існування.

На нашу думку, в цьому контексті варто звернути увагу на один суттєвий момент. П. Селігей, досліджуючи наукову спадщину О. Потебні, помітив, що Ю. Шевельов, подавши у книзі «Мова. Національність. Денаціоналізація» спогади Д. Овсянико-Куликовського, вилучив уривок, у якому йдеться про відчуття Потебнею «другої національності» (тим самим Шевельов позбавив себе необхідності давати відповідний коментар): «З одного боку, пише він (Овсянико-Куликовський. – І. М.), О. Потебня був корінний, типовий малорос, «питомі риси української національної психіки були виражені в ньому виразно і яскраво». Проблеми національно-культурного розвитку України він сприймав як жваву й пекучу життєву проблему. На тогочасне російщення реагував із гіркотою та обуренням. З іншого ж боку, поряд з українською О. Потебня відчував у собі й іншу національність – спільноруську (общерусскую)». Росію він сприймав як політичне й культурне ціле, визнавав об'єднання руських народностей, але не був ані слов'янофілом, ані панславистом [6, с. 13].

Розмірковуючи над цим свідченням Овсянико-Куликовського, П. Селігей зауважує, що колоніальне становище і національний гніт накладають відбиток на світогляд і поведінку навіть непересічних особистостей: «За розгулу великодержавницької реакції, після валуєвських циркулярів та емських актів, після болісного душевного зламу О. Потебня мав поводитися стримано й обережно, всіляко тамуючи свої патріотичні почуття. З огляду на статус університетського професора він намагався не давати приводів закинути йому українофільство чи «малоруський сепаратизм». У наукових працях, що неминуче проходили крізь цензурні щілини, на лекціях і в розмовах із колегами, серед яких цілком певно були таємні донощики, він мусив незмінно засвідчувати свою лояльність до імперії та її офіційної ідеології. Пристосовуючись до умов, які було несила змінити, йому доводилося всупереч своїм поглядам надягати личину благонадійного громадянина Росії як політичного й культурного цілого». П. Селігей, на наш погляд, робить слушний висновок: «Те, що мемуаристові здалося роздвоєнням національної свідомості, насправді могло бути вимушеною захисною реакцією проти національного гніту й духовної задухи» [там само].

Додамо, що ще одне спостереження Овсянико-Куликовського про шанобливе ставлення Потебні до «великоруської народності» і навіть схильність його віддати їй

перевагу перед українською, а також нищівна критика Потебнею українства, вербалізована в його вислові: «Етнографічний матеріал, а не нація!» (ішлося про те, що вони майже добровільно, без опору прийшли до самозречення, не виявивши й малої частки тієї енергії й стійкості, яку виявляли інші слов'янські народи), проливають, з точки зору П. Селігея, світло на справжні почуття національної належності в О. Потебні: «По-перше, говорячи про росіян із пошаною, вчений чітко сприймав їх як щось інше, окремішне від українців. По-друге, навряд чи хтось наважився б оцінювати українську націю з такою суворою, навіть безжальною критичністю, не відносячи себе до цієї нації. Адже по-справжньому болить доля тільки того народу, з яким почуваєш зв'язок. Зв'язок кровний, міцний, невіддільний. Та й кому ж іще вказувати на болячки нації, як не її інтелігенції. Наша хворість, вважав він, всевідсутність національного співчуття і соціально-політичної освіти, яка зв'язує суспільство й примушує кожную окрему людину почувати біль від ран, що завдають усьому племені або народові» [там само, с. 14].

Учений підсумовує: «У Потебні – людини тверезого розуму науковця – національне почуття виявилось саме в цих критичних (власне, самокритичних) словах. <...> Якби О. Потебню не ятрила так дошкульно безталанна доля свого народу, навряд чи він зацікавився б явищами денационалізації та мовного відступництва» [там само].

Іще в одній своїй праці – «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» [10], теж уперше виданій у Нью-Йорку 1992 року, Ю. Шевельов наголошує на тому, що Потебні боліло питання повної відсутності поважної українськомовної освіти та української наукової мови (с. 461), і, покликаючись на його лист Іванові Біликову (1862), відзначає, що вчений передбачав можливість українізації університетів унаслідок національного самоусвідомлення студентів, які «більше, ніж професори, відповідають за майбутнє університетів», так що «студентові найближче стати самому, скажімо, українцем, потім старатися *зробити університет українським*» (с. 462).

Ю. Шевельов стверджує: незважаючи на те, що Потебня писав російською мовою, тематикою, ідеологією і почуттями він був насамперед українським науковцем, який своїм і свого покоління завданням уважав – розробляти українську тематику і проблематику і плекати живу українську мову, тим самим готуючи підвалини для її майбутнього функційного збагачення (там само).

Яскравим прикладом сумлінної праці вченого на ниві плекання української мови є його робота над створенням стандарту української літературної мови, про яку веде свою оповідь Ю. Шевельов. На самому початку він звертає увагу на те, що й наукові статті, й епістолярій (адресований не тільки українцям) Потебні рясніють українськими прислів'ями та іншими фразеологізмами, а це засвідчує виразну українськість його

мислення, а отже, й ментальності (с. 465). А далі вводить нас до рідномовної творчої лабораторії Потебні, аналізуючи дві його праці, написані українською мовою, – «Букварь» для недільних шкіл (імовірно, підготовлений 1862 р.) і переклади кількох пісень Гомерової «Одіссеї» (зроблені вже літнім Потебнею); на жаль, обидві ці праці так і не побачили світ за життя автора.

Щодо «Букваря», Ю. Шевельов відзначає таку його важливу мовну рису, як насиченість ілюстративного матеріалу власне українськими приказками, прислів'ями загадками (головним джерелом для Потебні тут слугувала збірка Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше») та піснями (с. 466-467). Потебня, – наголошує Ю. Шевельов, – пропонує мовний стандарт, базований на живомовній розмовній мові, спертій на південно-східні говірки й цілком протиставлені церковнолітературній традиції українського бароко, пристосованій до практики російської православної церкви (с. 473).

Аналізуючи мовні особливості перекладу кількох пісень «Одіссеї», Шевельов констатує: Потебня поставив собі важке і непросте завдання – створити українською поетичною мовою високий стиль, відмінний від високого стилю його попередників – кирило-мефодіївців 40-х рр., які творили такий стиль на схрещенні народної мови з церковнослов'янською традицією, біблеїзмами (с. 487), і ця традиція в їхній уяві пов'язувалася з консервативними, проурядовими колами і течіями (с. 488). Мовна ж революційність Потебні мала інше ідейно-політичне підґрунтя – власне національне, тому його високий стиль базувався виключно на культурі народу, тобто селянства, яке вже мало свій високий стиль, а саме – фольклор (там само).

Ю. Шевельов висуває гіпотезу, що Потебня відчував внутрішню потребу довести, що українська мова була здатна у своїх власних ресурсах знайти силу створити свій високий стиль, і це був його виклик тогочасним русифікаторам (с. 495).

Як бачимо, в оцінці Юрія Шевельова Олександр Потебня постає перед нами великим сином українського народу. Він не лише ідентифікував себе українцем, а й уболівав за самозбереження українства як етносу, плекав його культуру через відстоювання рідної мови. Його спадщина, дбайливо опрацьована Шевельовим, дає нам повне право зарахувати О. Потебню до славної когорти українських національних геніїв.

Перекинувши місток від Потебні до нашого сьогодення, зауважимо, що в українській і російській «Вікіпедії» (або ж «Вільній енциклопедії», яка в наш час є найчитабельнішим інформаційним Інтернет-ресурсом) постать цього вченого визначено по-різному: українська називає Олександра Опанасовича українським та російським мовознавцем [12], російська – лише російським [13]; остання додає: «По трактовке,

принятої на Україні, Потебню относять к українським ученим, его имя носит Інститут лінгвістики НАН України».

Ми погоджуємось із П. Селігеєм і в тому, що свавільне відривання О. Потебні від рідного народу, позбавлення його рідного коріння, притаманне більшості російських авторів, є хибним і нетактовним і свідчить або про необізнаність цих авторів, або про їхню великодержавну упередженість, перебування їх у полоні закоренилих імперських стереотипів [6, с. 15].

Ми не маємо ніякого сумніву, що справжні вчені мають бути чесними в усьому, і наукова постать Потебні є яскравим прикладом того, яким саме має бути справжній учений.

Література

1. Бирнбаум Хенрик. Праславянський язык: Достижений и проблемы в его реконструкции: Монографія. Пер. с англ. С. Л. Николаева / Вступ. ст. В. А. Дыбо; Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. – М. : «Прогресс», 1986. – 512 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bookzie.com/book_519_glava_20_3.4_GOSUDARSTVENNAJA_SLUZHBA.html
2. Забужко Оксана, Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби: 1992-2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами / Оксана Забужко, Юрій Шевельов – К. : «Висока Полиця», ВД «Факт», 2011. – 504 с.
3. Каруник К. Д. Деякі завваги про місце О. Потебні на науковому видноколі Ю. Шевельова / Катерина Каруник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910 : Серія Філологія. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 21-26.
4. Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності / Ігор Муромцев // Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). – Х. : «Око», 1996.– С. 13-22.
5. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти / О. Потебня; упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова . – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – 156 с.
6. Селігей Пилип. Національна належність Олександра Потебні у висвітлення зарубіжних авторів / П. Селігей // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності: Тексти доп., включених до прогр. VI Міжнар. конгресу українців, 28 червня – 1 липня 2005. — К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2008. – С. 3-21.
7. Соловей Оксана. За глухою стіною / Оксана Соловей / Забужко Оксана, Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби: 1992-2002: з додатками, творами,

коментарями, причинками до біографій та іншими документами. – К. : «Висока Полиця», ВД «Факт», 2011. – С. 444-448.

8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови ; [перекл. з англ.] / Юрій Шевельов – Х. : «Акта», 2002. –1054 с.

9. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання (Спроба реконструкції цілісного образу науковця) / Ю. Шевельов // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – С. 7-46.

10. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови / Ю. Шевельов // Вибрані праці : У 2 кн. – К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2008. – Кн. 1 : Мовознавство / Упор. Лариса Масенко. – С. 461-497.

11. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132 с.

12. http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8F_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9E%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

13. http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D1%8F_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87